

Maurycy Kustra

Rekonstrukcja liczby ludności Pobiedzisk w przeszłości

Studia Lednickie 10, 151-159

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maurycy Kustra

Uniwersytet im. A. Mickiewicza

Instytut Prahistorii

Rekonstrukcja liczby ludności Pobiedzisk w przeszłości¹

Kwestia demografii wiąże się ściśle z przeszłością danego ośrodka oraz z osadnictwem na jego obszarze, więc nie można jej pomijać. Rekonstrukcja liczby i struktury ludności jest trudna, ze względu na skromną liczbę źródeł dotyczącą mniejszych miast, a nadających się do takich badań. Jeszcze trudniejsze są badania nad liczbą mieszkańców wsi – wymagają precyzyjnie skonstruowanego modelu osadnictwa oraz bardzo czasochłonnych badań. W poniższym podrozdziale pragnę zająć się demografią Pobiedzisk.

Najstarszy dokładny spis ludności Pobiedzisk pochodzi z pruskiego opisu miast z lat 1793-1794 (Wąsicki 1962, dalej jako: *Opisy miast*)². Obejmuje on również inne miasta Wielkopolski. Jest bardzo cenny zarówno dla badań nad liczbą ludności oraz strukturą populacji, jak i innych studiów. Może ponadto służyć jako punkt odniesienia do czasów wcześniejszych, gdyż metoda retrogresywna może dać choćby częściowo obiecujące wyniki.

Czasy średniowiecza zdają się być w kwestiach demografii pozornie niewiadomą, choć pomijam tu liczne próby badań nad demografią ziem polskich w skali makro (Michalewicz 1979)³, wykorzystujące opłatę świętopietrza do ustalania liczby ludności (Ładogórski 1962, tam dalsza literatura), bądź szacunki dotyczące większych miast (Jasiński 1982 – źródła dotyczące Torunia i Chelмна, rekonstrukcja demograficzna etc.; Łukaszewicz 1998 – tu rzetelne dane dla Poznania w XVI w.; Samsonowicz 2001 – o miastach) czy obszarów (Dzieduszycka 1985; Kurnatowska i Kurnatowski 1991). Nadal ta problematyka jest mało upowszechniona ze względu na marginalizację tego zagadnienia przez historiografię. W moim artykule skupiam się na problematyce mniejszego ośrodka, którym były Pobiedziska. Warte badań byłyby też kwestie demograficzne dotyczące okolicznych wsi.

W celu oszacowania liczby ludności *oppidum*⁴, należy dokonać rekonstrukcji jego zasięgu w różnych przedziałach czasowych. Dzięki odtworzeniu liczby parcel miejskich

¹ Poniższy tekst jest fragmentem pracy magisterskiej pt. „Osadnictwo średniowieczne okolic Pobiedzisk”, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Hanny Kóčka-Krenz w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu, obronionej w czerwcu 2010.

² Wąsicki opatrzył źródło merytorycznym wstępem m.in. krytyką źródła – wspomina iż spis z 1800 r. jest dokładniejszy, natomiast spis z lat 1793-1794 może być trochę niedokładny oraz posiadać zaniżone dane, ale i tak jest cennym źródłem. Pobiedziska wystąpiły w części I, s. 314-318.

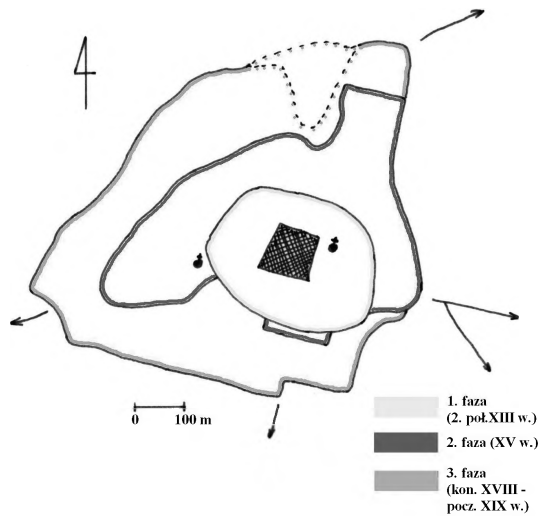
³ Autor zestawiał wyniki badań dotyczących różnych grup społecznych, obszarów, przedziałów chronologicznych etc.

⁴ Pobiedziska w źródłach występują jako *oppidum*. Samsonowicz 2001, s. 26 i n. – o podziale polskich miast (ok. 700 ośrodków) z 1500 r. na 4 grupy podatkowe:

i zastosowaniu odpowiednich mnożników (liczba osób w rodzinie i rodzin na działce miejskiej) uzyskamy poszukiwany wynik. Należy jednak pamiętać, że jest on jedynie wartością szacunkową i modelem teoretycznym, takim samym jak wszelkie rekonstrukcje, np. osadnictwa czy faz rozwoju miasta, jednak daje pogląd na przeszłą rzeczywistość, pozwala dostrzec jak różniła się od obecnej, a może nawet dzięki temu będzie można ją lepiej zrozumieć.

Liczba mieszkańców Pobiedzisk w XIII w.

Rekonstruując zasięg lokacyjnych Pobiedzisk z początku poł. XIII w. (Ryc. 1) i układ miasta, uzyskujemy liczbę około 60 parcel⁵. Analizując topografię miasta można zauważyć, iż W, E i N boki rynku zostały rozplanowane wg ustalonego schematu, a S bok jest dosyć niestandardowy, atypowy – inna liczba działek i inna ich szerokość. Może to sugerować, że Pobiedziska zostały wprowadzone planowo podzielone, ale mogły nie być zasiedlone jednorazowo (podczas lokacji) – część ludzi osadziła się tu od razu, a następnie stopniowo przybywali osadnicy do pozostałej części lokowanego miasta. Dlatego podaną liczbę parcel należy przyjąć dla 3/4 ćw. lub końca XIII w.

Ryc. 1. Rozwój przestrzenny Pobiedzisk. Fazy zasięgu miasta do pocz. XIX w.

- *civitates primi ordinis* – 6 miast w Polsce, z Wielkopolski Poznań z ok. 8 tys. mieszkańców;
 - *civitates* (miasta średnie) – 80-90 ośrodków w Koronie, 1-4 tys. mieszkańców, m.in. Gniezno, Kalisz, Śrem;

- *oppida* – ok. 230 ośrodków, do ok. 1 tys. mieszkańców;

- *oppida* – ponad 360 ośrodków, 100-400 mieszkańców

Autor wskazuje, że 85% miast było małymi miasteczkami (kategoria *oppidum*, 3. i 4. kategoria podatkowa), o częściowo rolniczym charakterze, z przeciętną liczbą mieszkańców ok. 300, jednak w pracy zajmuje się ośrodkami większymi.

⁵ Wielkość Pobiedzisk w przeszłości omówiłem szerzej w części pracy magisterskiej dotyczącej rozplanowania i zasięgu miasta.

Pierwotnie na 1 parceli stał 1 dom zamieszkiwany przez rodzinę⁶. Liczbę osób w rodzinie należy oszacować statystycznie na 5-5,5. Wg spisu z końca XVIII w., w Pobiedziskach na rodzinę statystycznie przypadło 5,07 osoby (*Opisy miast*, cz. I, s. 314-318). Analizując literaturę skłonny jestem stosować przedział mnożników 5-5,5. Zawyżone wydają się spotykane czasem szacunki = 7. Warto uwagi i rozważenia są natomiast dane dotyczące dużych średniowiecznych miast (Jasiński 1982, s. 59 i n.; Michalewicz 1979, s. 201 i n.; Samsonowicz 2001, s. 25 i n.)⁷, jednak należy pamiętać, że *oppida* zdecydowanie różniły się od *civitates*, dlatego wykorzystam zaproponowane mnożniki, które jednak mimo wszystko korespondują również z danymi dotyczącymi dużych miast. Warto by było również przeprowadzić badania nad kategoriami miast, ale w różnych przedziałach chronologicznych, albowiem liczba mieszkańców wzrastała na przestrzeni wieków.

W 1. fazie zasięgu i funkcjonowania miasta, prawdopodobnie w 2. poł. XIII w., w Pobiedziskach mieszkało 60 rodzin, co daje 300-330 osób.

Liczba mieszkańców Pobiedzisk w XIV-XVI w.

Liczbę ludności w Pobiedziskach można oszacować poprzez analizę wykresu łączącego dane dla XIII i XVIII w. lub ustalając liczbę parcel – uwzględniającą rozwój Pobiedzisk.

Rekonstruując liczbę ludności na wykresie (Tab. 5 i 6) trzeba pamiętać o okresowych ich spadkach w wyniku np. wojen. Przykładowo w 1331 r. Krzyżacy zniszczyli Pobiedziska. Dodatkowo w połowie XVII w. w całym kraju zanotowano spadek liczby ludności (wojny, a zarazem głód i zarazy), co wiązało się m. in. z potopem szwedzkim. Wyrównanie strat ludnościowych i powrót do stanu z 1. poł. XVII w., bądź niewielki wzrost liczby ludności mógł mieć miejsce między połową a końcem XVIII w.⁸.

W pewnym stopniu przydatna może być rekonstrukcja Pobiedzisk – 2. faza rozwoju przestrzennego (Ryc. 1), ale nie ustaliłem jej precyzyjnego datowania. Ponadto jej kształtowanie było rozłożone w czasie. Końcowa jej forma może pochodzić z XV-XVI w., ale początki sięgają zapewne już XIV w., a z pewnością XV w. (m. in. kościół i szpital św. Ducha z 1423 r.). Dojrzała i rozwinięta faza 2. obejmowała wg rekonstrukcji ok. 130-136 parcel (przyrost o ok. 70-76). Mogło je zamieszkiwać ok. 650-748 ludzi⁹. Chyba nadal można by przyjmować 1 rodzinę w 1 domu i parceli, choć w literaturze spotyka się

⁶ Oparte jest to na własnej rekonstrukcji Pobiedzisk. Ponadto trzeba pamiętać, że w *oppida* były domy drewniane, a w *civitates* dodatkowo kamienice, które miały większą liczbę mieszkańców. Łukaszewicz 1998, s. 16 i n. oraz 48 i n., dane dla Poznania w XVI w., gdzie są kamienice (na rynku ok. 12 osób/dom) i domy drewniane. Ogólnie w centrum Poznania liczba osób/dom wg zamieszczonych tam danych wahała się od 4,95-12,12, średnio ok. 7,5-8 osób. Michalewicz 1979, s. 82 – liczba osób na dym na ziemiach polskich XVI-XVIII w. (5-12, głównie 5-6, domy rynkowe 12) i literatura.

⁷ Jasiński 1982, s. 59 i n. – liczba osób w rodzinie: a) Toruń, obliczenia wg „księgi szosu” z 1394 r. i 1455 r. – Stare Miasto w obrębie murów 5,2, tzw. Wyspa 5,6 (w tekście błędnie Kępa Bazarowa – za tę informację dziękuję panu profesorowi T. Jasińskiemu), przedmieścia 3,4, Nowe Miasto Toruń 4,9; b) Gdańsk – najbogatsze rodziny kupieckie 7,2, średnie mieszczaństwo 4-4,5, najbiedniejsze mieszczaństwo 2,5-3; c) XV w.: Lubeka – 5,5, Roztoka – 5,4, Drezno – 5,1, Bazylea – 4,7, Kolonia – 4,1. Michalewicz 1979, s. 201 i n. – tam literatura – w Poznaniu wg spisu z 1590 r. można przyjąć ok. 3 dzieci na rodzinę (a więc 5 osób na rodzinę, nie licząc służących itp.). Podane są tu też różne mnożniki dla poszczególnych ulic. Samsonowicz 2001, s. 25 i n.

⁸ Dane takie dla kraju i księstwa żagańskiego podaje Mětsk 1967, s. 65 i n.

⁹ $130 \times 5 = 650$, $130 \times 5,5 = 715$, $136 \times 5 = 680$, $136 \times 5,5 = 748$.

czasem przelicznik 1,5-1,7 rodziny na dom (Michalewicz 1979, s. 83 – tam też literatura)¹⁰.

Dla poł. XVI w. jest informacja, iż w Pobiedziskach było 187 domów (*Lustracja 1565*, s. 278)¹¹. Dotyczy to nadal fazy 2. – liczba domostw się zwiększyła, ale w ramach istniejących parcel (prawdopodobnie na niektórych działkach znajdowały się 2 domy). Na podstawie tych danych rekonstruując liczbę ludności Pobiedzisk w poł. XVI w., otrzymujemy 935-1029 mieszkańców. Szacunki te przedstawiają maksymalne możliwe zaludnienie badanego *oppidum* u progu nowożytności. Najprawdopodobniej liczba ta wynosiła ok. 950 i nie przekraczała 1000 osób.

Gdyby przeprowadzić badania dotyczące demografii miast i regionów z wykorzystaniem źródeł historycznych, można by szczegółowo wykorzystywać dane dotyczące świętopietrza placonego przez dane ośrodki, gdyż dotychczas jedynie wykorzystano to w skali całych regionów, w tym Wielkopolski (Ładogórski 1962, tam dalsza literatura), ale warto to jeszcze zweryfikować.

Liczba mieszkańców Pobiedzisk w końcu XVIII w.

Spis z końca XVIII w. (*Opisy miast*. Pobiedziska są w cz. I, s. 314-318) jest cennym źródłem, również do badań nad demografią. Przydatny jest do analizy zaludnienia, struktury ludności, wyznań i zawodów. Powinien zostać wykorzystany nie tylko w skali 1 miasta, ale w kontekście całej Wielkopolski, a ponadto do badań paleodemograficznych.

Wybrane dane dotyczące Pobiedzisk w 1793-1794 r.:

- 791 osób;
- 156 palenisk/dymów (domów): nie masywne – 64 pokryte gontem (niem. *Schindeln*) i 92 słomiane (niem. *Stroh*), (było 0 masywnych: kamiennych lub ceglanych - niem. *Schiefer* i *Ziegel*);
- 20 niezabudowanych miejsc;
- 9-10 placów budowy.

Tab. 1. Struktura ludności Pobiedzisk w kon. XVIII w.

Płeć męska – 384 (48,55%)		Płeć żeńska – 407 (51,45%)	
starsi	47	starsze	26
mężczyźni	146	kobiety	170
młodzieńcy	7	-	
chłopcy powyżej 10. roku życia, niezonaci	41	dziewczynki powyżej 10. roku życia	54
chłopcy poniżej 10. roku życia	143	dziewczynki poniżej 10. roku życia	157

¹⁰ W Przemysłu w latach 1521-1655 występowało w rodzinach chrześcijańskich 1,5-1,7 rodziny na 1 dom mieszkalny. Ponadto założono 5 osób na rodzinę oraz co najmniej 1 osobę ze służby w domu – Michalewicz 1979, s. 83.

¹¹ Liczba ta jest podana w inwentarzu Górków, który przedstawili podczas lustracji, a który dotyczył okresu sprawowania funkcji przez Piotra Opalińskiego i Łukasza z Górki.

Tab. 2. Struktura wyznaniowa mieszkańców Pobiedzisk w kon. XVIII w.

Wyznanie	Liczba	Procent
reformowani	2	0,25
luteranie	160	20,23
katolicy	537	67,89
Żydzi	92	11,63

W Pobiedziskach 791 osób zamieszkiwało 156 domów. Pełnych rodzin (matka+ojciec) było maksymalnie 146 (bo taka liczba mężczyzn) bądź ewentualnie 153 (jeśli młodzieńcy byli żonaci).

Rodzina (przy liczbie 146) średnio liczyła 5,07 osoby. Na rodzinę przypadło 2,75 dziecka (0,7 powyżej 10 r. ż. lub młodzieży oraz 2,05 poniżej 10. r. ż.). Były 73 osoby starsze i przynajmniej 24 (170-146) kobiety niezamężne (wdowy lub stare panny). Biorąc pod uwagę, iż było 156 domów, prawie wszyscy musieli zamieszkiwać z rodziną.

Typowa statystyczna rodzina z Pobiedzisk:

- kobieta i mężczyzna;
- 1 dziecko powyżej 10. r. ż. lub młodzież – występuje wśród 2 na 3 rodziny;
- 2 dzieci poniżej 10. r. ż.;
- 1 osoba starsza – występuje w 1 na 2 rodziny (w części domów mogły być 2 osoby starsze).

Rodzina średnio liczyła 5,07 osób – kobieta+mężczyzna+3 (np. 2 dzieci i osoba starsza lub kobieta, bądź 3 dzieci). Jest to średnia, więc były bardziej i mniej liczne rodziny. Niektóre były zapewne wielopokoleniowe.

Struktura wyznaniowa przedstawia się następująco – Tab. 3.

Tab. 3. Struktura wyznaniowa rodzin w Pobiedziskach w kon. XVIII w.

Wyznanie	Liczba rodzin
reformowani	1
luteranie	32
katolicy	107-108
Żydzi	18-19
razem	158-160

Domów było 156, więc jakieś rodziny były liczniejsze. Jest też możliwe, choć mniej prawdopodobne, by dwie rodziny zamieszkiwały razem. Ponadto należy pamiętać, że było 9-10 placów budowy.

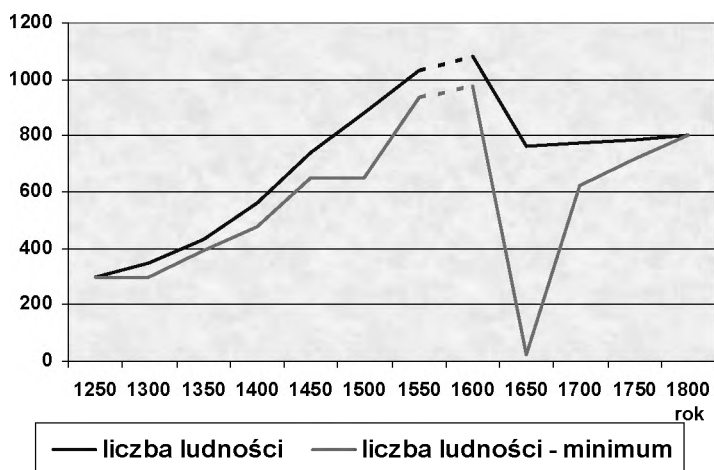
Badając demografię należy również spojrzeć w szerszej chronologicznie skali na stunki ludnościowe. Posłuży temu tabela zestawiająca przemiany ludnościowe oraz wykresy. (Tab. 4-6) Pokazują one rozwój liczebnościowy populacji zamieszkującej Pobiedziska oraz mogą służyć dalszym badaniom i wnioskom dotyczącym demografii omawianego ośrodka. Zebrane dane pozwalają przede wszystkim uzmysłowić nam, jak bardzo przeszła rzeczywistość była inna od współczesnej – poprzez liczbę ludności w średniowieczu i nowożytności widać, iż ówczesne miasta były dużo mniejsze niż współczesne. Widać też,

że zmiana przyszła ok. XIX w. (może już w 2. poł. XVIII w. – kiedy przyrost liczby ludności niwelował wcześniejszy duży jej spadek), gdyż wtenczas rozpoczął się intensywny wzrost ilości mieszkańców, który na wykresie przybiera formę wręcz eksplozji demograficznej. Spowodowane to było nie tylko przyrostem naturalnym, ale również postępującym procesem urbanizacji.

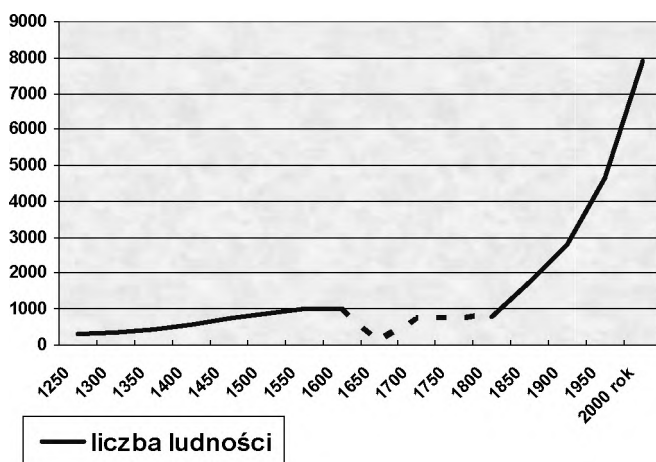
Tab. 4. Liczba mieszkańców Pobiedzisk od 2. poł. XIII w. do kon. XX w.

Czas	Mieszkańcy	Domy	Osób/dom	Uwagi	Źródło
2. poł. XIII w. (1. faza)	ok. 300-330	ok. 60	5-5,5		Rekonstrukcja i obliczenia własne.
XIV-XVI w. (2. faza)	ok. 650-748	ok. 130-136	5-5,5		Rekonstrukcja i obliczenia własne.
poł. XVI w. (2. faza)	ok. 935-1029	187	5-5,5		Rekonstrukcja i obliczenia własne na podstawie <i>Lustracja 1565</i> , s. 278.
1793/1794	791	156	5,07	537 katolików, 2 reformowanych, 160 luteran, 92 Żydów	<i>Opisy miast</i> cz. I
kon. XVIII w.	796	144	5,53		SGKP t. VIII. Hasło: Pobiedziska
1811 r.	1071	194	5,52		SGKP t. VIII. Hasło: Pobiedziska
1837 r.	1517			Znaczny wzrost liczby osób/dom najprawdopodobniej związany z systematyczną zmianą zabudowy – kamienice dużymi budynkami mogącymi pomieścić więcej ludzi.	SGKP t. VIII. Hasło: Pobiedziska
1843 r.	1450	140	10,36	720 katolików, 399 protestantów, 331 Żydów	SGKP t. VIII. Hasło: Pobiedziska
1858 r.	1735				SGKP t. VIII. Hasło: Pobiedziska
1871 r.	1907	180	10,59		SGKP t. VIII. Hasło: Pobiedziska
1880 r.	2002	189	10,59		Frankiewicz 2007, s. 334.
1912 r.	3397	296	11,48		Frankiewicz 2007, s. 334.

1935 r.	4100	347	11,82		Frankiewicz 2007, s. 334.
1960 r.	5008				Frankiewicz 2007, s. 334.
1970	5731				Frankiewicz 2007, s. 334.
1980	6123				Frankiewicz 2007, s. 334.
1990	6573				Frankiewicz 2007, s. 334.
2000	7903				Frankiewicz 2007, s. 334.

Tab. 5. Szacunkowa liczba mieszkańców Pobiedzisk (2. poł. XIII w.-kon. XVIII w.).

Tab. 6. Szacunkowa liczba mieszkańców Pobiedzisk (2. poł. XIII w.-kon. XX w.).

WYKAZ SKRÓTÓW:

Opisy miast – Wąsicki J., 1962, Opisy miast polskich z lat 1793-1794, cz. I i II, Poznań.
SGKP – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła:

Chlebowski B., Walewski W. (red.)

1887 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VIII, Warszawa.

Wąsicki J.

1962 Opisy miast polskich z lat 1793-1794, cz. I, Poznań.

Literatura:

Dzieduszycka B.

1985 Demographic and economic transformations in the area surrounding the early medieval Kruszwica, APol. XXIV, s. 73-103.

Frankiewicz B.

2007 Dzieje Pobiedzisk na przestrzeni wieków, Pobiedziska.

Jasiński T.

1982 Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna, Poznań.

Ladogórski T.

1962 Spór o ocenę rachunków świętopietrza i liczebność zaludnienia Polski XIV wieku, KHKM, R. X, z. 1-2, s. 33-52.

Łukaszewicz J.

1998 Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach, t. 1, Poznań.

Mětšk F.

1967 Materiały do stosunków ludnościowych i etnicznych w księstwie zagańskim w latach 1600-1819, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, XXII, nr. 1-2, s. 65-88.

Michalewicz J.

1979 Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń, i metodyki prac badawczych, Warszawa.

Samsonowicz H.

2001 Życie miasta średniowiecznego, Poznań.

Kurnatowska Z., Kurnatowski S.

1991 Zasielenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań, w: Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), BSL t. 1, Poznań, s. 35-42.

Reconstruction of Population History in Medieval Pobiedziska

In order to introduce the realities of life in the medieval town, it is worth expanding the research with the demographic perspective. Many a time no direct data concerning the population of a given centre is available. Nevertheless, making use of indirect data it is possible to produce some interesting results.

Reconstructing the town boundaries in the past enables to estimate how many people it boasted. It was assumed in the study that the house was occupied by a family of 5-5,5 members on average. Two phases of the city limits can be identified in Pobiedziska during the Middle Ages (fig. 1). Phase 1. has been dated to the second half of the 13th century and comprised of circa 60 plots dwelt by about 300-330 inhabitants. In phase 2. (ca. the 15th century) in *oppidum* about 650-750 persons lived on ca. 130-136 plots, whilst in the half of the 16th century – there were about 950 (not more than 1000) residents. The first source to present the population structure in the town more precisely is the registration from the end of the 18th century. According to the data it contains, Pobiedziska were inhabited at that time by 791 individuals. The list includes also numerous information regarding Greater Poland as a whole. It may turn out useful in the future research into the population structure, confessions and occupations.

Having established the number of inhabitants in a given centre in various time brackets, one can indirectly discuss the town development and transformations. The same town was a completely different place in the beginning of its development (for example in the half of the 13th century) and in the end of the Middle Ages. It can be observed not only during the study on the town infrastructure but on its spatial and demographical development as well.

Fig. 1. The spatial development of Pobiedziska. Phases of the town boundaries until the beginning of the 19th century.

Tab. 1. The population structure of Pobiedziska in the end of the 18th century.

Tab. 2. The religious structure of the Pobiedziska population in the end of the 18th century.

Tab. 3. The religious structure of the families in Pobiedziska in the end of the 18th century.

Tab. 4. Population size of Pobiedziska from the second half of the 13th century to the end of the 20th century.

Tab. 5. Approximate number of inhabitants of Pobiedziska (the second half of the 13th century - the end of the 20th century).

Tab. 6. Approximate number of inhabitants of Pobiedziska (the second half of the 13th century - the end of the 20th century).